

LİTERATURA

1. «Новая философская энциклопедия», в 4 т., М., : Мысль, 2000—2001. — ISBN 5-244-00961-3
2. Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч., т. 2., М., 1947, с. 91
3. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., Издательство МГУ 1981 (4 издание), 584 с. с. 286—290
4. Зиммель Г. Философия культуры. — Избр. соч. в 2 т., т. 1. М., : «Юристы» 1996;
5. Каграманов Дж. В. Научные поиски наследия азербайджанского поэта XIV Сейида Имадеддина Насими // Из истории средневековой восточной философии. Баку, 1989.
6. Каграманов Дж. Научно-критический текст произведений Насими // Имадеддин Насими : сборник статей.

7. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. - Мн.: Книжный Дом. 2003.
8. И.П.Никитина. Философия искусства. Часть 1. 2-ое издание. Москва-Юрайт. 2017.
9. Священный Коран. Иман Валерии Пороховой. Комментари. 2-е издание. С. 26
10. И.С.Бах. "Страсти по Иоанну". Партитура и аудиозаписи..
11. Ф.Ализаде.. "Пассионы по Насими". Партитура и аудиозаписи.
12. С.Губайдулина. "Страсти по Иоанну". Звуковая запись.

AZƏRBAYCAN MUĞAMININ SƏS YAZILARI İRSİ

Jalə QULAMOVA

Səs yazıları qiymətli tarixi mənbə, geniş dinləyici kütləsinə təsiretmə dərəcəsinə görə əvəzsiz təbliğat materialıdır. Təqdim olunan məqalədə ilk səs yazıları haqqında məlumat verilmiş, səsləri vallara yazılmış xanəndələrin adları açıqlanmış, Azərbaycan Respublikası Dövlət Səs Yazıları Arxivinin bu sahədə gördüyü əvəzilməz işlərdən söhbət açılmışdır.

Açar sözlər: muğam sənəti, milli musiqi, səs yazıları, arxiv, qrammofon valları.

Milli musiqimizi, əsasən də muğam sənətini xüsusi bir mərhələyə qaldıran, başqa xalqlara çatdıran çox istedadlı sənətkarlar fəaliyyət göstərmiş ki, onlardan qalan yadigarlar mədəni irsimizin əvəzsiz sərvətlərindəndir. Bununla əlaqədar Azərbaycanın digər tarixi abidələri ilə yanaşı fonosənətin sənədlərinin də qiymətli arxiv materialları kimi toplanıb mühafizə edilməsi məqsədilə Nazirlər Kabinetinin 1968-ci il 5 aprel 154 sayılı qərarı ilə Milli Arxiv İdarəsinin tərkibində Azərbaycan Respublikası Dövlət Səs Yazıları Arxivini yaradılmışdır.

Milli Arxiv İdarəsinin tərkibində fəaliyyət göstərən 6 dövlət arxivləri var ki, Səsyazıları Arxivini bunların arasında ən gəncidir. İlk dəfə olaraq belə arxiv 1967-ci ildə Rusiyada yaradılıb. Ümumiyyətlə, arxivlərin hamısı həmişə eyni məqsədə xidmət edib. Tarixi sənədlərin, stenoqramların, daş kitabələrin, qayaüstü təsvirlərin, əlyazmaların, kitabların, mətbuat orqanlarının, müəyyən əşyaların, kolleksiyaların qorunmasına, mühafizə edilərək gələcək nəsillərə çatdırılmasına çalışıb. Səs Yazıları Arxivinin qarşısında duran əsas məqsəd isə Vətənimizin ictimai-siyasi, tarixi, elm və mədəniyyətini özündə əks etdirən bədi və sənədli audio-video sənədləri, habelə, dövlət, siyasi və ictimai xadimlərinin çıxışlarının müxtəlif səs və video daşıyıcılarında olan yazıları, müharibə və əmək

veteranlarının, elm və incəsənət xadimlərinin, ölkəmizə gələn yüksək vəzifəli qonaqların səs və video yazılarını toplayıb onların dövlət mühafizəsini təmin etmək kimi vacib vəzifə qoyulub. Arxivdə sənədlərin dövlət mühafizəsinə qəbulu, elmi-texniki cəhətdən işlənilməsi, onların bərpası və mühafizəsinin təmin edilməsi ilə yanaşı, onlardan hərtərəfli istifadənin təşkilində arxiv fəaliyyətinin mühüm sahəsini təşkil edir. Yarandığı gündən arxivin əməkdaşları qısa müddət ərzində Azərbaycan musiqi xəzinəsinin inciləri sayılan xeyli miqdarda qrammofon valı əldə etmişlər. Sayı 1500-ə qədər olan, 1901-1915-cü illərdə yazılmış belə sənət inciləri arxivin «Qızıl fondu»nun əsasını təşkil edir. Burada mühafizə edilən valların bir qismi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə aid olan qurğularda yazılıb (7).

Arxivin ən qədim sənədi XIX əsrin ikinci yarısına aiddir. Bərk sıxılmış dəşikli kartondan olan bu val «Herafon» adlı cihazda səsləndirilir. Valın kənarında rus dilində mürəkkəblə Ştrausun «Qaraçı baronu» və «Mazurka-polka» sözləri qeyd edilib, Mirzə Fətəli Axundzadənin dəst-xəttidir. Nadir val Şəki şəhərindən, dramaturqun ev-muzeyindən götürülmüş (6).

Arxivin fonosənədlərinin yaranma tarixi 1902-ci ildən bu günə qədər olan dövrü əhatə edir. Qeyd etdiyimiz kimi 1902-1915-ci illərin fonosənədlərini əsasən Azərbaycanın klassik xanəndələrinin səsləri

yazılmış qrammofon valları təşkil edir. Arxivin fondlarında vallarda Azərbaycan musiqi mədəniyyətini xüsusi bir mərhələyə qaldırmış xanəndələrdən Cabbar Qaryaqdioğlunun, qadın-xanəndə Mirzə Güllər xanımın, Məcid Behbudovun (xalq artisti Rəşid Behbudovun atası), Seyid Şuşinskiyin, Keçəçi oğlu Məhəmmədin, Məşədi Məmməd Fərzəliyevin, İslam Abdullayevin, Mirtağı Mirbabayevin (Seyid), Ələsgər Abdullayevin, Musa Şuşinskiyin, Həmid Malibülinin, Məşədi Qafannın, Musa Səferovun, Əbdülqədir Cabbarovun, qarmonçalan Mirtağının, Cəmil Əmirovun (bəstəkar Fikrət Əmirovun atası), tarzenlərdən Qurban Pirimovun, Mirzə Fərəcin, Şirin Axundovun və başqa sənətkarların ifasında onlarla muğam, təsnif, xalq mahnıları və el havaları yazılmış qrammofon valları cəmlənib. Bu vallar dünyanın məşhur səsyazma şirkətləri olan İngiltərənin "Qrammofon", Fransanın "Pete", Varşavanın "Sport-Rekord", Kiyevin "Ekstrafon", habelə Tiflisdə fəaliyyət göstərən "Konsert-Rekord" və Bakının "Qrammofon-Rekord" şirkətlərində yazılıb yayılmışdır.

Arxivin əməkdaşları uzun illərdən bəri unudulmuş bir çox sənətkarların sorağına düşərək onlardan yadigar qalan sənət incilərini tapıb üzə çıxarıblar. Məşhur xanım xanəndə Mirzə Güllər, xanəndə Aslan, Musa Səferov, Qasım Abdullayev, Məşədi Qafar, səsi ilk vala yazılanlardan biri Əbdülqədir Cabbarov belə sənətkarlardandır.

Dövlət Səs Yazmaları Arxivinin kataloqunda (№1068) biruzlü, qara rəngli valın 100 ildən artıq tarixi olduğu göstərilir. Riqanın (Latviya Respublikası) "Qrammofon" firması tərəfindən yazılmış bu valın tarixinin 2005-ci ildə Azərbaycana gəlmiş, respublika Milli Arxiv İdarəsinin qonağı olmuş, İngiltərənin Kral kitabxanasının fonosənəti eksperti, səs yazıları üzrə tədqiqatçı-mütəxəssis Uilyam Prentik İngiltərədə saxlanılan xüsusi musiqi kataloquna istinadən 1904-cü ilə aid olduğunu bildirmişdir (1, səh.7).

Səs yazısına əsasən belə qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycanın səsi vala yazılan ilk muğam ifaçısı

"Qəbirbala" təxəllüsü ilə tanınmış Əbdülqədir Kərbəlayi Ağacabbar oğlu Cabbarovdur.

Xalq artisti Bəhrəm Mansurovun atası Məşədi Süleymanın Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılan xatirələrindən oxuyuruq: "Badi-Kubədə Qədirbala (Əbdülqədir Cabbarov) yaxşı oxuyarı olub. Özü də Çənbərəkəndli (indiki Şahidlər xiyabani olan ərazi) idi. Qalayçı işləyən Qədirbalanın çox güclü və çox yaxşı oxumağı vardı. Onu yaxından tanıyanlar söyləyirlər ki, Qədirbalanı toylara, məclislərə aparıb oxutdurmaq müşkül məsələ idi. Bir az təkəbbürlü idi, oxumaq üçün yüksək rütbəli şəxslərin təklifini qəbul etməzdi. Onun səsinin yazılması öncədən dostları tərəfindən hazırlanmış maraqlı bir "ssənəri" əsasında baş tutub. Şəxsiyyətinə və sənətinə yüksək qiymət verən dostları onu görmək adı ilə Riqağa aparırlar. Arxivlərdə saxlanılan xatirələrdən məlum olur ki, dostları Qədirbalanı həvəsləndirməkdən ötrü özləri bir-iki ağız deyirlər. sonra isə heç nədən xəbəri olmayan xanəndəyə oxumağı təklif edirlər. Qədirbala ətrafındakıların onu diqqətlə dinlədiklərini görüb canı-dilə "Heyratı" muğamını oxuyur. Bununla da xanəndənin Riqanın "Qrammofon - Rekord" firması tərəfindən səsi yazılmış biruzlü qara val illərlə bu və ya başqa məkanlarda özünə yer tapsa da, son ünvanı respublika Dövlət Səs Yazmaları Arxivini olur (1, s.7).

Ondan sonra səsi vala yazılan xanəndə Cabbar Qaryaqdioğlu olmuşdur. Beləliklə də bu ənənə halını almış, bir çox muğam ifaçılarımızın ifasında muğamlarımız qrammofon vallarına köçürülmüşdür. Bütün bu xanəndələri əsasən tərda Qurban Pirimov, kamançada Şaşa Oqanezaşvili müşayiət etmişdir.

O dövrdə müğənnilərin səslərinin qrammofon vallarına yazılış texniki cəhətdən çox çətinliklə başa gəlirdi. Buna görə də musiqiçidən son dərəcə yüksək ifaçılıq məharəti tələb olunurdu, çünki məclisdə 2-3 saat çəkən muğamı 3 dəqiqəlik val üçün oxumaq və dinləyicidə az-çox təsəvvür yaratmaq heç də asan deyildi. Çox qəribədir ki, 3 dəqiqə oxuyan müğənni muğamın arasında yeri gəldikcə təsnifdən də istifadə edirdi. Bu, bir daha o dövrün müğənnilərinin son dərəcə parlaq ifaçılıq məharətinə malik olmalarına canlı sübutdur (5, səh 124).

Səsinə vala yazılan xanəndələrin hər biri qeyri-adi ustalıq nümayiş etdirərək, Azərbaycan musiqisini bütün gözəlliyi ilə dinləyiciyə çatdırmağa nail olmuşlar. Həmin firmalar tərəfindən musiqiçilərin valları kataloqu da biraxılmış, burada musiqiçilərin şəkli və onlar haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır (2, səh.55). Əldə edilmiş bu kataloqlar istifadə üçün sanballı məlumat mənbəyi olduğu kimi, həmin valların axtarılıb tapılmasında da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Arxivin fondlarında mühafizə edilən maraqlı vallardan biri də "Vağzalı" və "Mirzəyi" rəqs havaları yazılan vallardır. Bu rəqs havalarını Varşavanın "Sport Rekord" səsyazma şirkətinin avropalı əməkdaşları ifa edərək vala yazmışlar. 1910-cu ildə buraxılan bu vallar musiqimizin Avropada da xüsusi maraq doğurduğuna sübutdur.

O dövrün mühüm hadisələrindən biri də səhnə

esərlərinin qrammofon valına yazılması olub. Belə ki, 1914-cü ildə Varşavanın "Sport- Rekord" şirkəti Zülfüqar Hacıbəyovun "Əlli yaşında cavan" və "Evlikən subay" esərlərindən parçaları görkəmli səhnə ustası Hacıağa Abbasovun ifasında vala yazmışlar. Müəllifin "Əlli yaşında Cavan" əsəri beş, "Evlikən subay" əsəri isə iki valdan ibarətdir və arxivin nadir fonosənədləri kimi qorunub saxlanılır. Maraqlıdır ki, burada xalq artisti Hacıağa Abbasovla bərabər əsərin müəllifi Zülfüqar Hacıbəyov də iştirak edib. Belə tapıntılar arxivin fondlarını zənginləşdirdiyi kimi mədəniyyət tariximizin araşdırılmasında da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Onu da qeyd edək ki, keçən əsrin qızıl səsələrinin lent yazıları kütləvi tirajla çıxarılmayaraq, yalnız bir nüsxədə yazılmışdır. Bunlar isə zaman keçdikcə unudulmağa doğru gedirdi. Qrammofon vallarının kütləvi tirajla buraxılışı XX əsrin II yarısından geniş vüsət almışdır. Belə ki, Azərbaycanda köhnə valları bərpası sahəsində tədqiqatçı iş aparılmağa başladı.

Qeyd etdik ki, XX əsrin əvvəllərində yaranmış xanəndələrin qrammofon valları onların repertuarları haqqında daha dəqiq məlumatları cəmləşdirən qiymətli mənbədir. Həmin vallar hal-hazırda arxivlərdə qorunub saxlanılır. Azərbaycan Dövlət Səs Yazıları Arxivində, Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində qrammofon vallarının böyük bir kataloqu vardır. Həmin arxiv fondlarında saxlanılan qədim qrammofon vallarının bir hissəsi "Musiqi Dünyası" jurnalının əməkdaşları tərəfindən bərpa olunmuş və "Azərbaycan diskoqrafiyası" veb-saytında yerləşdirilmişdir ki, bu da dünyanın istənilən yerində internet istifadəçilərinə Azərbaycan muğam sənətini tanıdaraq, milli musiqi mədəniyyətimizin təbliğində böyük rol oynayır. "Azərbaycan diskoqrafiyası (1900-1940)" internet saytında qrammofon vallarının çox böyük həcmdə informasiyanı əhatə edən kataloqu da verilmişdir (8). Bu işdə jurnalın nəşiri və baş redaktoru əməkdar incəsənət xadimi, sənətsünaslıq doktoru, professor Təriyel Məmmədov və jurnalın çoxsaylı əməkdaşlarının böyük əməyi vardır.

Onu da bildirmək ki, "Musiqi Dünyası" jurnalı musiqi məkanında təsis olunduğu gündən bəri bütün musiqiçilər üçün böyük bir elmi mənbədir. 20 ilə yaxındır ki, "Musiqi Dünyası" elektron nəşrlər mərkəzi incəsənət və mədəniyyət, elm və təhsil nümayəndələrini, elektron və kompüter texnologiyaları sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssisləri bir araya gətirərək, həm elmi almanax və tədris vəsaitləri, həm də Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin virtuallaşması ilə bağlı saytyaratma və audio CD sənayesinin yeni müasir metodlarının inkişafı ilə təsdiqlənən bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərərək, bir çox layihələrə imza atmışdır. Bu layihələrdən biri 2015-ci ildə reallaşan dahi Azərbaycan bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin 130 illiyinə həsr edilmiş Azərbaycan ənənəvi musiqisinin multimedia elektron bazası layihəsidir. Çox böyük resursları bir araya gətirdiyi bazada külli miqdarda informasiya toplanmışdır. 1250 səhifə rəqəmsal informasiya, 300 şəkil, 250 audio və 450 videosaat və

not kolleksiyasının, yalnız muğam bölməsinə 400-dən çox qramplastinkaların restavrsiya edilmiş yazılarının daxil olduğu bu baza ənənəvi musiqinin bütün sahələri haqda çox ətraflı bir multi məlumatdır. Muğam sənəti, aşıq sənəti və xalq mahnı və rəqsləri haqda informasiya müxtəlif bölgülərə paylaşaraq, onların bütün icraolunma formalarında təqdim olunmuşdur. Məsələn, muğam sənəti - "Mugam və poeziya", "Muğam və caz", "Muğam simalarda", "Muğam antologiya", "Muğam operaları", "Muğam not yazılarında" və s., aşıq sənəti - "Aşıq havaları", "Aşıq poeziyası", "Dastanları", xalq musiqisi - "Xalq mahnıları", "Xalq musiqi alətləri", "Xalq musiqisinin antologiyası", "Xalq rəqsləri" və s. bölümlərində təqdim olunmuşdur (3).

Bu iş bu gün də davam etdirilir. Belə ki, muğam ifaçılarının çıxışları müasir texniki vasitələrlə CD, audio-video kassetlərə yazılır, internet səhifələrinə daxil edilir. Bu baxımdan Heydər Əliyev Fondunun rəhbərliyi ilə "Musiqi Dünyası" jurnalının əməkdaşları tərəfindən hazırlanan, Təriyel Məmmədovun koordinasiya və məsul redaktoru olduğu "Qarabağ xanəndələri", "Muğam ensiklopediyası" - "Azərbaycan xanəndələri", "Azərbaycan muğamı" kimi CD və DVD disklərdən ibarət albomlar əlamətdardır. Həmçinin, "Azərbaycan diskoqrafiyası" (1900-1940-cı illər), "Muğam ensiklopediyası" kimi internet saytları diqqətəlayiqdir. "Muğam ensiklopediyası"na daxil edilmiş beş CD albom - I. Qarabağ xanəndələri; II. Muğam dəstgahları; III. Gənc xanəndələri; IV. Ustad xanəndələr-I (kişi xanəndələri); V. Ustad xanəndələr-II (qadın xanəndələri) muğam sənətinin XX əsr boyu tarixi inkişafını izləməyə imkan verir.

Məsələn, "Qarabağ xanəndələri" adlı məşhur layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində Qarabağ muğam məktəbinin korifeylərinin səsləri ilk dəfə olaraq müasir dinləyicilərə təqdim olundu. Bunlar Cabbar Qaryağdıoğlu, Keçəçioğlu Məhəmməd, İslam Abdullayev, Məşədi Məhəmməd Fərzəliyev, Məcid Behbudov kimi görkəmli ifaçıların səs yazıları idi.

UNESCO-nun şifahi və qeyri-maddi irsin qorunması üzrə Konvensiyasının qarşıya qoyduğu məqsəd məhz

musiqi ənənələrinin qorunması, yaşanması və zənginləşdirilməsi kimi mühüm işlərə xidmət edir. Bu təşəbbüs beynəlxalq mədəni ictimaiyyətin diqqətini muğam kimi nadir sənət incisinin və onun yaşadıcılarının ifasına cəlb edir. Bu gün muğam ifaçılarının çıxışları müasir texniki vasitələrlə SD diskələrə yazılır, internet səhifələrinə daxil edilir. Bütün bunlar əlbəttə ki, Azərbaycan muğamının dünyada tanınmasında mühüm rol oynayır.

Arxivin fondlarını yeni sənədlər hesabına zənginləşdirmək işi birinci tərefidir. Əsas və vacib məsələ isə onların mühafizəsini təmin etməkdir. Əgər qoruyub saxlaya bilmirsənsə onu toplamağın heç bir mənası yoxdur. Elə bu məqsədlə də sənədlərin mühafizəsi yönündə bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilir. Bunlardan ən vacibi Milli Arxiv İdarəsinin maliyyə dəstəyi ilə fonovideo sənədlərin xüsusi proqramla rəqəmsal formata keçirilməsidir. Fərəhlə qeyd etməliyə ki, Respublika arxiv sistemində ilk olaraq bu çox gərəklı iş səs yazıları arxivinə başlayıb və hazırda arxivdə mühafizə edilən 50 minə qədər fonosənədin və iyrimi mindən artıq video sənətin 40% - ə qədər artıq rəqəmsal formata CD və DVD diskələrə köçürülmə və bu iş müntəzəm olaraq davam etdirilir. Yaxın vaxtlarda tam elektron arxiv yaratmaq qarşıya qoyulub.

Beləliklə, səs yazıları qiymətli tarixi mənbə, geniş dinləyici kütləsinə təsiretmə dərəcəsinə görə əvəzsiz

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan Kənan. "Ən qədim valın kimə məxsus olduğu məlumdur". "Azərbaycan" qəzeti, 2016, 14 dekabr, s.7
2. Musayev R.H. "Qarabağ xanəndəlik ənənəsinin Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında rolu" adlı sənətsünaslıq namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. B.: 2004
3. Məmmədov T.A. "Musiqi Dünyası" jurnalı, 3/64, 2015, səh. 3
4. Şuşinski F.M. Musiqisünasın düşüncələri. Bakı, Gənclik, 1985, 352 s.
5. <<http://medeniyyet.az/page/news/19548/Ses-saxlancl.html?lang=ru>> Elçin Qaliboğlu. Azərbaycan Respublikası Dövlət Səs Yazıları Arxivini - Məcəzəli səslər xəzinəsi - 50 il
6. <http://milliarxiv.gov.az/ru/ardsya>
7. <<http://www.milliarxiv.gov.az/az/news/azerbaycan-respublikasi-dovlet-ses-yazilari-arxivi-50-il>> Mədətov Həsənخان. 5 aprel Azərbaycan Respublikası dövlət səs yazıları arxivinin yaradılmasının 50 illik yubileyi gündür.
8. enene.musiqi-dunya.az > muğam sənəti - Azərbaycan ənənəvi musiqisi - Musiqi Dünyası

Наследие звукозаписей Азербайджанского мугама

Звукозаписи являются ценным историческим источником, незаменимым материалом для распространения информации о степени эмоционального воздействия на широкую аудиторию. В представленной статье была дана информация о первых звуковых записях, имена певцов обозначенных на дисках, подробно освещена в проделанной работе, Государственного Звукоархива Азербайджана.

Ключевые слова: мугам, национальная музыка, звукозаписи, архивы, грамплатформенные валы.

Heritage of the sound recordings Azerbaijan mugam

Sound recordings are valuable historical source, it is an indispensable propaganda material for the extent to which it can affect the broad audience. The article presents the first sound recordings the names of khandas written on the shields were disclosed. The irreplaceable work done by the archive of the state archives of the Republic of Azerbaijan in this field was discussed.

Keywords: Mugam, art, national music, sound recordings, archive, gramophone shafts.